

Қахрамон Усманович Умидуллаев

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Давлат

ва ҳуқуқ институтининг катта илмий ходими,

юримдик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: *Мазкур мақолада асосий эътибор қадимги Хитойда сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашларнинг шаклланишига, хусусан конфуцийлик, даосизм, моизм, легизм каби таълимотларнинг вужудга келиши, ушбу таълимотларда илгари сурилган асосий ғоялар ҳақида қисқача фикр юритилган. Ушбу таълимотларнинг асосчилари, уларнинг тарафдорлари ва издошларнинг қарашлари ёритиб берилган. Тахлиллар натижаларига асосланиб, хулоса қилинган.*

Калит сўзлар: *қадимги Хитой, конфуцийлик, даосизм, моизм, легизм, Конфуций, Мо-цзы, Лао цзы, “Лунь Юй”*

Қадимги Хитойда давлат ва жамиятга оид сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашларнинг шаклланиши милoddан аввалги биринчи минг йилликнинг бошларида оғир ижтимоий шароитлар даврига тўғри келди. Конфуцийлик, даосизм, моизм ва легизм каби фалсафий таълимотлар нафақат қадимги Хитой, балки замонавий Хитой давлатчилиги, Хитой халқи ва оилавий муносабатларда сингиб кетган.

Ҳозирга қадар ушбу сиёсий, ҳуқуқий ва фалсафий қарашларнинг минг йиллар давомида ҳаёт синовидан ўтган ғоялари, қарашлари сақланган ва уларга амалга қилинади. Мазкур таълимотларнинг ҳеч бири яққол намоён бўлмаса-да, айримлари кўпроқ айримлари камроқ таъсирга эга.

Таълимот асосчилари, издошлари ва тарафдорлари баъзи масалаларда бир бирларини рад этса-да уларнинг ғояларида умумий бўлган қарашар ҳам мавжуд. Мисол учун, барчанинг тенглигини таъминлаш ва

барчага тенг имкониятлар яратиш, адолатни таъминлаш, аҳоли сони ўсишини кўллаб-қувватлаш каби қарашлар аксариятига хос. Кейинги йилларда жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан қадимги Хитойда вужудга келган таълимотларни ўрганишга бўлган қизиқиш пайдо бўлди.

Олимлар қадимги Хитойда вужудга келган сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашларини иккита асосий босқичга: милоддан аввалги VIII-VI асрлар фалсафий қарашларнинг юзага келиши ва милоддан аввалги VI-III асрлар фалсафий қарашларнинг ривожланиши босқичига бўлишади. Қадимги Хитой сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашларнинг иккинчи босқичда – конфуцийлик, даосизм, моизм, легизм каби таълимотлар вужудга келди ва қадимги Хитой давлатчилигида, сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашнинг шаклланишида ўзига хос аҳамиятга эга бўлди. Макур таълимотларда давлат ва жамият бошқаруви борасида турли қарашлар, назариялар, ғоялар илгари сўрилди.

Хусусан, конфуцийлик қадимги Хитойда (милоддан аввалги 551–479) Кун Фу-цзы томонидан асос солинган таълимот¹. Таълимотнинг асосий ғоялари акс этган “Лунь Юй” (Сухбатлар ва мулоҳазалар сўзлар) асари жамият, давлат, ахлоқ, оила каби масалаларга бағишланган. Конфуцийнинг сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий қарашлари Хитойда ҳозир ҳам алоҳида қадрланади. Таълимот – олтин ўрталик, инсонпарварлик каби ҳар бир инсон амал қилиши керак бўлган ахлоқий қадриятларга асосланади. Конфуций таълимотига кўра, давлат ва жамиятни бошқаришга масъул бўлган ҳар бир инсон ҳукмдордан тортиб оддий хизматчигача ўзларининг ахлоқи билан бошқаларга намуна бўлишлари керак.

Конфуцийнинг фалсафий, ахлоқий таълимоти Хитой халқининг оилавий муносабатларидан тортиб давлат ва маъмурий тузилишгача бўлган барча соҳаларни тартибга солишга қаратилган. Таълимот тури метафизик мавҳумликлар билан эмас, балки давлат ва жамият ишларида, оилавий ва инсоний муносабатларда одоб, ахлоқ, адолат, анъанавий ва умуминсоний

¹ Головачёва Л. И. Конфуций о цельности // XII Всероссийская конф. «Философии Восточно-Азиатского региона и современная цивилизация» / РАН. Ин-т Дал. Востока. М., 2007.

кадриятлар, умумий манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устунлиги каби ғояларга асосланади.

Умуман олганда, таълимотда асосий эътибор жамият ва давлат хизматларни ўз ичига олган маъмурий функцияларни бажарадиган амалдорларга қаратилган. Унга кўра, давлат ва жамият ишларида адолат принципи ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши керак. Ҳукмдорлар ўз фаровонлиги ҳақида эмас, балки бошқаларга ғамхўрлик қилиш ҳақида ўйлашлари лозим.

Таълимотга кўра, ўтмишга ҳурмат анъанавий кадриятларга риоя қилиш лозим. Чунки донолик ўтмишдан келиб чиқади. Конфуцийликда давлат ва жамият масалалари, инсонлар икки тоифага: “олийжаноб” ва “оддий” бўлиб тушунтирилади. Олийжаноб одам инсонийлик ва адолатга, оддий одам эса бойлик ва фойдага интилади. Таълимотда оилавий муносабатларга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, унда фарзандларнинг вазифалари икки турга бўлинган.

Биринчи, ота-оналарни моддий таъминлаш, соғлиғига ғамхўрлик қилиш, уларни ҳурматини сақлаш, вафотидан кейин уларга маросимларни ўтказиш орқали уларга ғамхўрлик қилиш;

Иккинчиси, оиланинг обрўсини сақлаш.

Таълимотда инсонларга таълим бериш ва тарбиялашга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Унга кўра, инсонлар табиатига кўра уч гуруҳга бўлинади.

Биринчиси, табиатан яхши, унинг фазилатлари таълим орқали яхшиланади.

Иккинчиси, табиатан ёмон, улар фақат жазодан кўрқишади.

Учинчиси, беқарор, ўзгарувчан, уларнинг ҳаракатларида яхшилик ва ёмонлик аралаш.

Даосизм асосчиси Лао цзы томонидан таклиф этилган, дастлаб милоддан аввалги VI-V асрларда оғзаки, кейинчалик IV асрда тузилган “Дао дэ цзин” китобида баён этилган – инсон, табиат, самовий ҳаракатлар,

оламнинг тузилиши асосларини тушунишга интилган фалсафий таълимот². Унга кўра, дунёдаги ҳамма нарса ўзаро боғлиқ, бошқа нарса ва ҳодисалар билан ўзаро боғлиқ бўлмаган бирор нарса, бирор ҳодиса йўқ.

Таълимотда турли ҳолат, вазият, воқеаларга мантикий, фалсафий баҳо бериш орқали унинг асл моҳиятини англаш лозимлиги айтилади. Мисол учун, “Мен унга қарайман аммо уни кўрмайман шунинг учун мен уни кўринмас деб атайман. Мен уни тинглайман аммо эшитмайман, шунинг учун уни эшитилмайдиган деб атайман. Мен уни ушлашга ҳаракат қиламан аммо унга ета олмайман, шунинг учун уни энг кичик деб атайман”. Даоизм ҳамма нарсанинг мантиғини топиш ва унга асосланиш ҳақидаги таълимот.

Талимот асосчиси Лао цзининг қайд этишича, ҳамма нарса ҳаракат қилади, пайдо бўлади ва йўқолади, ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсир қилади. Қарама-қарши тенденциялар ҳар қандай ўзгаришларнинг марказида туради. Ўзгаришларнинг асоси ҳар доим қарама-қаршилиқларнинг кураши эмас, балки бирликдир. Ҳамма нарса табиий равишда содир бўлади ва ташқи аралашувга йўл қўймайди. Инсон нарсаларнинг табиий йўналишини ўзгартира олмайди. Чунки унинг ўзи объектив дунёнинг бир қисми ва унинг қонунларига бўйсунди.

Билиш жараёнида инсон биринчи навбатда хилма-хил воқеликдаги бирлик ва ҳаракатдаги доимийликни тушунишдан келиб чиқиши керак. Лао цзининг сўзларига кўра, даони билиш мумкин эмас. Даонинг “ажойиб сирини” билиш фақат “эҳтирослардан холи бўлганлар” учун хос. “Энг чуқур сирни билиш, энг юқори билим даражасига эришиш учун бу сир занжиридаги бўғинлардан бирини тушуниш керак. Лао цзининг билим назариясида Дэ – бу доимий нарса, бу орқали “кўринмас, эшитилмайдиган, энг кичик дао” очилади. Таълимотида қайд этилишича, мукамал доно ҳукмдор ҳамма нарсанинг табиий йўли – дао йўлидан бориши керак. Халқ ҳаётидаги барча ёмонликлар ва бахтсизликлар Даонинг табиий қонуни ҳукмдорлар томонидан бузилиши туфайли юзага келади.

² <https://qomus.info/encyclopedia/cat-d/daosizm-uz/>

Моизм милоддан аввалги V–IV асрларда яшаган Мо-цзы томонидан ишаб чиқилган таълимот³. Моизм таълимотда ҳар кимга тенг сиёсий имкониятлар беришга, давлат хизматига қабул қилишда туғма қобилиятини кадрлашга чақирилади. Масъул амалларни қариндошлик асосида эгаллашга қарши чиқади. Хукмдорлар доноликни ҳурмат қилишлари, давлат хизматига тайинлашда уларга хушомад қилиш қобилияти билан эмас, балки ишбилармонлик фазилатлари билан танлашлари ва уларга ҳақиқат айтилганда ҳурмат билан тинглашлари керак. Қонун ҳокимиятнинг ёрдамчи воситаси, шунинг учун қонунлар осмон иродасига мос келиши, умуминсоний муҳаббатга хизмат қилиши керак. Таълимотга кўра, хукмдорлар ҳамма билан тенг асосда ишлашлари, ўз хизматлари билан яхши ўрнак кўрсатишлари лозим.

Таълимотда марказий ўринни умумбашарий муҳаббат ғояси эгаллайди. Мо-цзининг фикрига кўра, мамлакатдаги муаммолар ва низоларнинг келиб чиқишига одамларнинг бир бирига меҳр муҳаббати йўқлиги сабаб бўлади.

Қайд этилишича, осмон инсонийлик борасида хукмдорлар учун намуна. Осмон “хоҳлаш”га, “хоҳламаслик”ка, “ирода”га эга мукофотлаш ва жазолашга қодир. Таълимотда инсон энг олий кадрият ҳисобланади. Осмон одамларнинг бир-бирига, кучлилар кучсизларга ёрдам беришини, билимлилар ўз билимларини бошқаларга ўргатишини истади.

Моистлар осмонни ахлоқий тамойиллар тимсолининг намунаси деб ҳисоблайди. Таълимотда тақдир тушунчаси инкор этилади. Одамлар фаровонликка эришиш ва моддий бойликларни кўпайтириш учун ўз кучларини сарфлашлари керак.

Моизм назариясида марказий ўринни уч мезон – сянбяо эгаллайди. Унга кўра, ҳар қандай ишни аввало ҳақиқат ва ёлғон, фойда ва зарар экани тўғрисида хулоса қилиш керак. Бунинг учун:

³ Религия и философия Китая // <https://studychinese.ru/articles/15/168/>

биринчидан, ўтмишдаги доно ҳукмдорларнинг ишлари билан таққослаш керак;

иккинчидан, кўз ва қулоқ билан идрок этиладиган ҳақиқатни аниқлаш лозим;

учинчидан, мамлакат ва одамларига келтирадиган фойдаси аниқ бўлиши керак.

Таълимотда билишнинг бошланғич нуқтаси аجدодлар мероси ва замондошлар томонидан тўпланган тажриба ҳисобланади. Назария объекти фуқаролик жамияти ҳаёти, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланадиган одамларнинг фаолияти, объектив шароитларнинг ўзгариши туфайли янги ижтимоий ҳодисаларга, янги шакл янги мазмунга мос келиши учун янги тушунчалар берилиши керак.

Таълимотда қайд этилишича, барча инсонлар ўзаро бир бирини ҳурмат қилиши, бир бирига ёрдам бериши керак. Ҳашаматли турмуш тарзи, дафн маросимларида исрофгарчилик қораланади. Шунингдек, мусиқанинг фойдасиз эканлиги қайд этилган.

Легизм милoddан аввалги IV–III асрларда қадимги Хитойда шаклланган, “ҳуқуқшунослар мактаби” номи билан ҳам танилган таълимот⁴. Легистлар шафқатсиз қонунлар ва жазоларни тақлиф этган ва уларни амалиётга қўллаганликлари билан машҳур. Легизм ҳамма учун ягона қонун устуворлиги ҳақидаги таълимотга асосланади. Жамиятни ўзгартириш учун давлат қатъий қонунларини ўрнатиши керак. Ҳатто ҳукмдор учун ҳам истиснолар рад этилади. Легизмда конфуцийнинг ахлоқ, виждон, ишонтириш каби усуллари рад этилиб, қонуний мажбурлаш муваффақиятга эришиш гарови сифатида қаралади.

Таълимот тарафдори Хань Фэй-цзынинг фикрига кўра, ҳамма нарса қонунларга бўйсунди – осмон, нарсалар ва инсон. У қонуннинг икки томонига – мукофот ва жазога ишора қилади. Ҳукмдор мамлакатни бошқаришда: Фа – қонун, Ши – ҳокимият кучи ва Шу – одамларни

⁴ Большая китайская энциклопедия. [Шанс](#), 2024 г.

бошқариш санъатига таяниши керак. Унинг қайд этишича инсон туғма эгоист. Инсонни жазолаш ёки жазодан кўрқитиш орқали ножуя ҳаракатлардан тўхтатиш мумкин. Шунинг учун ҳукмдор барча одамларни узига хизмат қилишга мажбурлаш учун кўрқув, таҳдид, мукофот ва жазо каби воситаларга мурожаат қилиши керак. Рағбат камроқ жазо эса каттиқроқ бўлиши керак. Давлатнинг бирлиги ва ҳукмдор ҳокимиятининг кучи пухта ўйланган мукофот, жазо ҳамда умумий назорат тизими билан таъминланади.

Таълимотга кўра унвонларни туғилиш билан эмас, балки ҳақиқий хизмат асосида тақсимлаш, ҳар бир оддий инсон биринчи вазиргача бўлган ҳар қандай унвонга кўтарилиш ҳуқуқига бўлиши керак. Сиёсатда муваффақиятга фақат мамлакатдаги вазиятни биладиган ва аниқ ҳисоб-китобларга асосланганлар эришади. Ҳукмдодлар ўзларидан олдин ўтган ҳукмдорларнинг тажрибаси ўзлаштирилиши лозим аммо уларнинг тажрибаси давлатга фойда келтирмаса тақлид қилиш шарт эмас. Барча ҳокимият Олий ҳукмдор кўлига жамланиши керак. Қолган амалдорларни ҳокимиятдан маҳрум қилиш ва уларни оддий амалдорларга айлантириш лозим. “Шан цзюнь шу” рисоласида қайд этилишича, ақлли ҳукмдор, нотинчликни кечирмайди, балки ҳокимиятни ўз кўлига олади, қонун ўрнатади ва қонунлар ёрдамида тартиб келтиради. Давлатда ягона қонун ўрнатилиши ва барча амалдорлар ҳукмдорга сўзсиз бўйсунуши керак. Ҳукумдорнинг олий мақсади агрессив урушлар ва каттиққўллик асосида кудратли давлат яратиши бўлиши керак. Легизм тарафдори Шан Яннинг фикрига кўра, халқ ўз ҳокимиятидан кучли бўлса, давлат заиф бўлади, ҳокимият ўз халқидан кучли бўлса армия кучли бўлади.

Шунингдек легистлар ҳукмдор ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун табиий ресурсларни ўзлаштириш ва даромадларни давлат хазинасига ўтказиш бўйича давлат монополиясини жорий этишни таклиф қилишган.

Хулоса ўринда таъкидлаш жоизки, қадимги Хитой сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий қарашларни ўзида мужассам этган конфуций, даосизм, моизм ва легизм таълимотлари Хитой давлатчилиги тарихида алоҳида ўзига

хос аҳамиятга эга. Ушбу таълимотлар шубҳасиз Хитойда вужудга келган кадимги давлатларнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларни белгилаб берган. Айни пайтда Хитой халқи маънавий кадриятларининг шаклланишида ҳам ўзига хос ўринга эга. Ушбу таълимотлар томонидан тақлиф этилган ғоялар Хитой давлатчилиги ва Хитой халқи ҳаётига чуқур сингиб кетган. Мазкур таълимотлар вужудга келган даврда ва ундан кейин ҳам минг йиллар давомида таълимот издошлари ва тарафдорлари ўртасида бири бирларининг камчиликларини танқид қилишлари натижасида аслида пуч, асоси йўқ, айниқса метофизикага оид қарашлар, хусусан осмон, унинг ўғли ва унинг иродаси, тақдирни рад этиш билан боғлиқ бўлган сафсата ғоялар ўз ўзидан аҳамиятини йўқотган. Муҳими узок йиллик бахс мунозаралар натижасида ғоялар, қарашлар шаклланган ва бу қарашлар замонавий Хитой давлатининг ривожланишида ҳам ўзига хос аҳамият касб этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати

1. Головачёва Л. И. Конфуций о цельности // XII Всероссийская конф. «Философии Восточно-Азиатского региона и современная цивилизация» / РАН. Ин-т Дал. Востока. М., 2007.
2. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-d/daosizm-uz/>
3. Религия и философия Китая // <https://studychinese.ru/articles/15/168/>
4. Большая китайская энциклопедия. [Шанс](#), 2024 г.